

МОНГОЛЫН НУУЦ ТОВЧОО БА ЭМЭГТЭЙЧҮҮД

Д.Энхцэцэг

Монгол Улсын Их Сургууль. Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургууль. Түүхийн тэнхим

Өгүүллийн товч утга: XIII-XIV зууны түүхийг бүтээгчид болох монголчууд, ялангуяа эмэгтэйчүүдийн төрх, үс гээг, засал чимэглэл, аюу хувцас тэргүүтнийг сурвалж судалгааны хэрэглэгдхүүнд тулгуурлан харуулахыг оролдлоо.

Түлхүүр үг: Эмэгтэйчүүдийн төрх, аюу, малгай, бүс, гоёл чимэглэл

Монгол эмэгтэйчүүдийн төрх, өмсгөл зүүлт,
засал чимэглэл

XIII-XIV зууны түүхийг бүтээгчид болох Монголчууд—ялангуяа, эмэгтэйчүүд ямар төрхтэй байсныг орчин үед ихэд сонирхож байдаг бөгөөд Монголын нууц товчоонд энэ тухай мэдээ баримт ховорч,хөрөг зураг ба тухайн үеийн археологийн болон антропологиин хэрэглэгдэхүүн, уран зураг, Монгол, Хятад, Перс хэлний сурвалжууд, өрнө дорны аялагчид жуулчдын тэмдэглэлд тулгуурлан зарим талаар нөхвөрлөн тодорхойлж болох юм.

Монгол хүний ерөнхий төрх нь дунд зэргийн нуруутай, чийрэг биетэй, өргөн нүүртэй, чамархайны доод яс нь товойсон, навтгардуу хамартай, боровтор өнгийн царайтай, нарийвтар жартгай хэлбэртэй гялалзсан хар нүдтэй, тана мэт гялалзсан цагаан шүдтэй, өтгөн хар үстэй, бие нь тэвхгэр, яргай шөрмөслөг боолвч туранхайдуу болно.

Францын элчин Жиованни дель Плано Карпини (1246 он) Монголчуудын “Нүүрний хэв маяг бусад хүмүүсээс ялгаатай бөлгөө. Тодруулж хэлбэл хоёр нүд нь хоорондоо зай ихтэй, шанаагаараа өргөн, хацар нь гүрийсэн булчинтай, намхан хавтгай хамартай, хөмсгөндөө хүрсэн дэрвэгэр сормуустай, онигор нүдтэй ... ерөнхийдөө бэлхүүсээрээ нарийн, бараг цөмөөрөө дунд зэргийн нуруутай ...” хэмээн бичжээ.¹

Их Монгол улсын үед холбогдох булш,оршуулгын палеоантропологиин олдворыг үндэслэвэн судлаач Ванчигдаш, “тухайн үеийн монгол эмэгтэй хүний өндөр нь156.86 см,суугаа өндөр нь 84.37 см,гарын урт 51.56см ,...”гэж тооцоолон гаргасан сонирхолтой судалгаа хийсэн байх юм.

¹ Плано Карпини. Монголчуудын түүх. УБ., 1988, т. 13

Гадна байдлаараа Монгол эрэгтэй эмэгтэйчүүд онц ялгагдахгүй. ...адилхан урт дээлтэй боловч эмэгтэйчүүдийн нүүр царай нь өвөрмөц аятайхан **үнэхээр ховорхон гоо царайлаг**² ... бараг 700 зууны тэртээхтэй гадаад үндсэн төрх онцын өөрчлөгдөөгүй гэж XX зууны үед жуулчид бичиж байв.

Монголын нууц товчоод Гоо (гуа) гэсэн үг хүний нэрийн хамт хэрэгэлэгдэж байгаа нь (Гоомарал, Борогчингоо, Алонгоо) үзэсгэлэнтэй гоо сайхан гэсний илэрхийлэл болно. Мөн “өнгө зүс үзэсгэлэнтэй хатан” “зээгийн зүст, Охины өнгөтэй улс, хацар гоо охид” “өнгө сайт охид”, “нүүрэндээ гэрэлтэй, нүдэндээ галтай охин” “Гоо үжин”, “Өнгө сайт охид хатад”, “гоо сайхан охид” “хацаргоо хатад охид” гэж тэдний харагдах төрх, гоо үзэсгэлэнг магтсан байдаг.

“Хар Татарын хэргийн товчид” (1237) ...хааныг сувилагч хатад гэгч бүгд гэгээн цагаан, гуа зүстэй тэдний дөрөв нь татаар (Монгол-Д.Э) хүмүүс буюу ... түүний (хааны- Д.Э) дөрвөн **хатан гэдэг нь туйлын үзэсгэлэн гоо**³ гэж бичжээ.

Рубрукийн тэмдэглэлд (1246) эмэгтэйчүүд, ихэвчлэн цүзгэр тарган хамар жижигхэн байх тусам хөөрхөн гэж үзнэ.⁴ Эхнэрүүд магнай дээрээ шар оо (энгэсэг) түрхэж бас ч хятад хүний хуучин маягаар чимэглэж⁵, “элдэв юм түрхэж гоёдог” “хамар хөмсгөө ямар нэг түрхлэгээр түрхдэг”⁶, “эмэгтэйчүүд нь олон салаа гээг сүлжинэ”, “эмэгтэйчүүд хүнтэй сууж хуримласныхаа маргаашнаас эхлэн магнайныхаа шанх үсийг хяргана”⁷ гэх зэргээр XIII Их Монгол улсын үеийн эмэгтэйчүүдийн гадаад төрхийг өгүүлсэн нь хэдийгээр цөөн боловч, ховор баримт мэдээ болон үлджээ.

Монгол хатад, эмэгтэйчүүдийн ерөнхий төрх, гоёл чимэглэл, засалтыг “Юань улсын үе улирсан хуанхугийн хөрөг”-гийн хатдын хөргөөс харж болно. Энд залуу, ахимаг арван таван хатныг дүрсэлжээ. Ихэвчлэн өөгүй дугуй царайтай, том хацартай, махлаг биетэй, өргөн шанаатай, ихэвчлэн жижиг хамартай, нарийвтар жартгар нүдтэй, жижигхэн амтай, хожмын монгол эмэгтэйчүүдийн түгээмээмэл төрхтэй ерөнхийдөө адил дүрслэгдсэн байх юм. Хацар, уруулыг ягаан өнгөөр будсан, нүүрэндээ тусгай түрхлэг энгэсэг түрхэн, хөмсгөө нарийхан, тэгш хэлбэртэй засаж тод хараар зуржээ. Энэ бүхэн тухайн үеийн донж маяг, эмэгтэй

² Майский А. “Орчин үеийн Монгол” УБ., 2003. т.42

³ Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Хайлар. 1985. т.144

⁴ В.Рубрук. Монголчуудын түүх. УБ., 1988. т.119

⁵ Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Хайлар. 1985. т.137

⁶ Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Хайлар. 1985. т.114, т.120

⁷ Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Хайлар. 1985. т.114

хүний гоо сайхны талаархи өвөрмөц үнэлэмжийг харуулж байгаа цөөн тооны, ховор түүхэн баримт дурсгал болж байна.

Үс, гэзэгний тухай. Монголын түүхийн сурвалжид тэмдэглэгдсэн "хөхөл", "шибэлгэр" хэмээх хоёр үг дундад эртний монголчуудын гэзэг үсний тухай нэр болно. Эрдэмтэн А.Мосторт XIII-XIV зууны үеийн монгол хаадын хөрөг зурагуудыг харицуулан үзээд "хөхөл" нь толгойн урьд хэсэг дэх урагш унжсан хэсэг үсийг нэрлэдэг үг болохыг толорхойлжээ. Хөхөл эр хүнд байх юм. Шибэлгэр нь толгойн ар дахь хоёр ба хэд хэдэн салаа гэзгийг нэрлэнэ. Эрэгтэй, эмэгтэй хүний аль алинд шибэлгэр байх аж.

Тухайн үеийн монгол эмэгтэй хүний бие төрх байдал Юань гүрний хаад, хатадын хөрөг зураг, Турфанаас олдсон орд харшийн ханын чимэг зураг, Перс хэлний сурвалжуудын номын зурагт хадгалагдан үлджээ. Гэвч, дээрхи зурагт дүрсэлсэн хүмүүс олонхи нь малгайтай байх тул үс, гэзэг хэрхэн харагдаж буй нь тоддорхойгүй. "Юань улсын үе улирсан хуаньхугийн хөрөг" /монгол бичгийн хорооноос дармалав/ (1926)-ийн хатдын хөрөгт дүрслэгдсэн төрийн их хатад эмэгтэйчүүдийг эрхэмсэг төв байдлаар эгц өмнөөс нь дүрсэлсэн, тухайн үеийн заншил ёсоор богтаг малгайг духдуулан өмссөн, малгайн ар шилд тусгай шилэвч бүхий тул гэзэг үс нь тодорхой харагдахгүй. Харин, Монгол хаадын амьдрал, үйл ажиллагааг харуулсан перс номын чимэг зураг, хөрөг, ханын зургаас үзвэл, хатдын богтаг малгайн дороос хар үс үл мэдэгдэм дүрслэгдсэн байна. Хатад, эхнэр хүн нүүрний өмнө хэсэгт хөхөл үс унжуулдаггүй заншилтай, үсээ нэг, хоёр салаа гөрж арагш унжуулдаг, эсвэл Г.Рубрук-ийн бичсэнчлэн үсээ дээш шууж толгойн боолтонддоо хийдэг байсан бололтой. Хатадын хамт дүрслэгдсэн гүнж, охид бүсгүйчүүд, болон дагалт шивэгчин нарын хувьд богтаг малгай өмсөөгүй тул үс гэзэгийн засалт илүү тодорхой харагдах юм. Тэд ихэвчлэн үсээ хоёр сараа гөрж, цагираг хэлбэрээр эргүүлэн дээш боосон нь эрэгтэйчүүдийнхтэй адил харагдана.

Язгууртан хүний нас барахад гашуудал үйлдэж буй нэгэн зурагт эмс хүүхнүүд долгой нүцгэн үс гэзгээ задалсан харагдах нь монголчуудын уламжлалт ёс эсэх нь эргэлзээтэй санагдана,

Эрдэмтэн Д.Баяр: "Эртний монголчуудын гэзэг үс ерөнхийдөө адил нэг ижил хэв загвартай боловч засч янзлах арга маягийн хувьд өөр хоорондоо бага сага ялгаатай байх нь судалгааны явцад тодорхой болов" гэжээ. Үүнд:

- Гэзгээ араас нь өөд хумин толгойн боолтонд хийн, малгайгаа өмссөн байх,

- Шивэлгэрээ ганц салаа гөрж чихний араар унжуулдаг

- Охид бүсгүйчүүд шивэлгэрээ хоёр болон олон салаа болгон сүлжээд нэг болгон багцалж, цагираг хэлбэрээр эргүүлэн боосон харагдана. Хожмын монголчуудын дунд энэ шибэлгэр хэмаах үг ялимгүй хувирч, бүсгүй хүний үсний гэрийг нэрлэх ширэвгэр, шивэрлэг гэх болсон ба сэвгэр, сэвлэг зэрэг үгс үүнтэй утга, гарал нэгтэй бололтой юм

“Дээл хувцас” нь -тухайн ард түмний өвөрмөц дүр төрхийг тодорхойлдог-соёлын үнэт зүйл болдог. Түүхч эрдэмтэн Х.Нямбуу: “Монгол үндэстний хувцас нь Монгол орны цаг уур, хүн ардын эрхлэн буй аж ахуйн хэв шинж, дадал зан суртал, эрхэмлэн зохицсон сэтгэцийн үнэлэмж, дээдлэн хүндэлдэг соёлын хүрээ, ... нийгмийн хэв журамтайгаа нягт уялдсан онцлогтой ажээ” хэмээжээ.

Хувцас нь-тухайн нийгмийн болон гэр бүл, хүйсийн байдлын ялгаа тусгагдсан байдаг тул эрэгтэй, эмэгтэй, охид эхнэрийн, хүүхэд, хөгшдийн, энгийн ба ёслолын, гоёлын гэж олон ангилж болно. Мөн цаг үеийн гоо зүйн үнэлэмж, урлагийн ололт амжилт бүхнийг хувцас илэрхийлж байдаг гэж хэлж болно.

XIII зууны үед Монголын нууц товчоонд гарах тэр олон эмэгтэйчүүд ямар дээл, хувцас, өмсгөл, зүүтгэл бүхий байсныг тоймлон гаргах нь нэн бэрхшээлтэй бөгөөд, 1221, 1237, 1246, 1250-иад он, 1280-1290-ээд оны Монголоор явж байсан элчин жуулчны тэмдэглэлийг үндэслэн нөхөн сэргээн бичихийг оролдлоо.

Эртний Монгол эмэгтэйчүүдийн хувцас дээл нь эрэгтэйчүүдийнхтэй адилавар ба эхнэр хүний дээл, толгойн чимэг нь нилээд өвөрмөц байжээ. Энэ бүхнийг тухайн үед Монгол орноор аялан явж тэр бүхнийг нүдээр үзсэн элчин, жуулчидын нэг болох: Өмнөд Хятадын Сүн улсын элч Пэн Да Я, Сюй-Тин нар (1237 он) “Хар Татарын хэргийн товч”-ид: Тэдний хувцас хунар гэвэл, энгэрээ зүүн тийш дарж, зах нь дөрвөлжин, (хуучиндаа) эсгийгээр эсгэж, арьсан шижмээр сёдог, одос(д) ... шир утсаар үйлдэнэ. Өнгө нь улаан, бор, элгэн ногоон бөгөөд нар сар, луу гарьд тэргүүтний зурагтай, үүнд эрхэм доодсын ялгаа гэж байхгүй. Энэ нь эртний хувцастай адил ба тэдний сүүжийн дээр тоолшгүй нарийн нугалаас гаргадаг. Уужуу (том) хувцсанд бол арван хоёрхон нугалбартай. Татарын хувцасны нугалаас нь үүнээс илүү юм. Бас улаан бор өдөнг нийтгээд дээс болгож бүслэхээ

бүс гэнэ. Лав морины дээр биеэ чанга бүслээд довтлуулахад гоёмсог сайхан харагдахыг бодсоноос болсон юм”⁸ гэжээ.

Өмнөд Сүн улсын элч Хуны (1221 он) тэмдэглэлд “Эмэгтэйчүүдийн ... хувцас нь дундад улсын дооши (?)нарын хувцас мэт. Эрхтэн түрүүчүүдийн эхнэрүүд нь гү-гү (гө.гө) малгайтай⁹ ... Бас өргөн их ханцуйтай дээлтэй. Энэ нь дундад улсын Бумбу нарын ... нөмрөг шиг уужуу урт бөгөөд газарт чирч, хоёр шивэгчинээр дээш өргүүлэн явумой¹⁰ ...” гэж өгүүлсэн нь Монгол эмэгтэй хүний дээл хувцасны тухай өгүүлсэн хамгийн анхны баримт болох бөгөөд “Монголын нууц товчоо”-д үгүй мэдээг нөхвөрлөх чухал хэрэглэгдэхүүн болдгоороо ач холбогдолтой.

Мөн, Плано Карпини (1246 он) эрэгтэй нь ч тэр эмэгтэй нь ч тэр нэг л янзын оёсон дээл өмсөн ... тэд дээлээ Бухарын ноосон даавуу, ал улаан бөс буюу Багдад торго хоргойгоор дараахь маягаар хийнэ. Үүнд: дээл нь дээрээсээ аван хормойгоо хүртэл задгай, цээжин хавьдаа давхар байх бөгөөд зүүн талдаа ганц, баруун талдаа гурван товчтой зүүн ташаа нь ханцуйгаа хүртэл оноотой болой. Түүнчлэн үстэй оготор дээл (ийг) (хүрэм Д.Э) иймэрхүү янзаар хийх ба гадуур өмсөхөөр хийсэн бол үсийг нь гадагш харуулж ар тал нь задгай бас хойно тахимаа хүртэл унжсан хормойтой” гэж бичиж үлдээжээ. Энэ нь эрэгтэй эмэгтэй хүмүүсийн дээл, хүрэм ерөнхийдөө төстэй энгийн хүмүүсийн хувцасны хэв маяг адил болохыг дурьджээ.

Харин, “Эрд гарсан хүүхнүүд нь урдуураа задгай энгэртэй их л өргөн, газар шүргэсэн ууж өмсөнө. Тэд толгой дээрээ дугуй богтаг ... малгай тавина ... бага •залуу, охид, бүсгүйчүүд нь эрчүүдийн адил хувцаслана”¹¹ гэж бичсэн нь дээр дурьдсан хятад элчин жуулчны тэмдэглэлтэй адил байна.

Гилиом Де Рубруккийн (1253) “Дорно этгээдэд зорчсон тэмдэглэлд: “тэд (Татарууд) өмсөж зүүх хувцас хунараа Хятад болон Дорно зүгийн бусад орон түүнчлэн Перс зэрэг Өрнөдийн орноос авна ... тэндээс торгон ба алтан саа бүхий бөс даавуу, мөн нэхмэл эдлэл авч зун дээл хийж өмсөнө.Оросоос, Макселиэс, Их Булгари ба Паскатираас өөрөөр хэлбэл Мажараас, Керкисээс ... өөрт нь алба төлдөг умар нутгийн бусад олон орноос янз бүрийн үнэ ихтэй үслэг эдлэл авчирч

⁸ Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Хайлар.1985. т.142

⁹ Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Хайлар.1985. т.142

¹⁰ Богдбаатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Хайлар. 1985.т.142

¹¹ Плано Карпини.Монголчуудын түүх. УБ.,1988.т.14.

өвлийн хувцас хийдэг ба ... өвлийн цагт ихэвчлэн хоёр дээлтэй байна. Нэг нь үсийг нь дотогш харуулан хийнэ, нэг нь үсийг нь цас салхинд гадагш харуулан хийсэн дээл (дах-Д.Э) өмсөнө. Тийм үстэй дээлээ тэд ихэвчлэн чоно ба үнэгний арьс эсхүл нохой, гөрөөсний арьсаар хийдэг. Татарууд гэртээ байхдаа арай хөнгөн өөр дээл өмсөнө ... арьсаар шалбуур өмд хийнэ. Баячууд нь хувцаслахдаа - маш зөөлөн, хөнгөн, дулаан бөөн торго барьж оёно. Ядуучууд нь зузаан даавуун буюу бөс нэхмэл эсвэл ноолуур ялгаж тавина. "Эмэгтэйчүүд нь эрэгтэйчүүдтэй адил, тэгэхдээ арай уртхан дээл өмсөнө. Эмэгтэйчүүд гэлэнмаагийн өмсгөл шиг сул өргөн ... түүнээс арай урт бөгөөд өргөн, энгэр нь задгай зөв талдаа бүчилдэг дээл өмсөнө ... түүнээс гадна богтаг хэмээх толгойн боолт зүүж гоёно"¹² гэж, хүйсийн болон хувцасны өвөл зуны гэх улирлын ялгаа, баян ядуучуудын нийгмийн ялгаатай байдал хувцсанд харагдахын зэрэгцээ хувцас хийх арга технологийг ч бичиж үлдээсэн нь сонирхолтой юм.

Мөн эмэгтэйчүүд олон төрлийн ажлыг хийх ба "... арьс нэхийгээр оёдол хийх ба нэхий дээлийг шөрмөсөн утсаар оёно. Тэд нарийн шөрмөсийг томж утас болгоно. Тэд оймс, гутал, дээл, хувцсыг оёно ... эсгий хийж ... гэрээ бүрнэ" гэж бичжээ. "Марко Пологийн номд": "Тэдний хувцас гэвэл баячууд нь алтан саа, магнаг торгоор хийж, өд ноолуур хийгээд булга суусар, галт хар үнэг, үнэгний арьсаар доторлосон буюу эмжиж хажсан дээл өмсөнө"¹³ гэж байх ба хувцас хэрэглэлийн нэг гол хэсэг нь үнэт үслэг ба Сяо Да-Хэгийн "Монголчуудын зан суртахууны тэмдэглэлд (XVI зуунд): "дээлээ ... барс, ирвэс, халиу, булга, минжийн арьсаар эмждэг нь: бар ирвэсний арьсаар эмжвэл шүүдэр буухад нордоггүй, булга минжийн арьсаар эмжих нь гоёлохын төлөө юм гэж бичсэнтэй адил баримт юм.

Түүхч Х.Нямбуугийн тэтдэглэснээр "Эхнэр хүний дээлний тухай тайлбарт": Суут Богд Чингис хаанаас буулган ирсэн олонхи түмэн иргэндээ энхжих болтугай хэмээн аваад алтан сайхан араатай арслан ширхэгтэй (үстэй) мяндсан нэрт, мянган луутай ... сайхан ... манлугийг (магнаг) чинь гайхалуйяа мэт сайхан зохиож, давхар тэгш мөртэй, 72 товчтой дардгар алтан магнуг (магнаг) дээлий чинь аврав"¹⁴ гэж Эртний Монголд хуримын ёслолд "хуримын ёслолын дээл нь цагаан торгон дээл, алтан магнаг байсныг магтжээ. 1246 онд Буюгийг хаан

¹² Гильом де Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон нь. УБ., 1988. т.113-114

¹³ Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин. УБ., 1987. т.71

¹⁴ .Нямбуу Х. Монгол хувцасны түүх. УБ., 2002 т.52-53

ширээнд залахад ирсэн ихэс ноёд “эхний өдөр цөм цагаан торгон, дараа өдөр нь улаан магнаг торгон хувцас, гурав дахь өдөр нь номин хөх торго хоргойн хувцас өмсөж байсан нь тэр цагийн ёслол хүндэтгэлийн хувцасны байдлыг харуулж байна.

Энэ нь эртний Монгол хуримын ёслолд - цагаан торгон дээл, алтан магнаг өмсдөг байсныг хэлж буй юм. Харин уужийг бөс торгомсгоор хийхийн хамт арьсаар хийж (эмжиж) байсан. Зарим домог ярианаас үндэслэн Х.Нямбуу “Эртний Монгол авгайчууд хар унага, тугалын арьсан ууж өмсөж байсан” тухай¹⁵ бичжээ.

Монголын нууц товчоон дахь эмэгтэйчүүдийн хувцас өмсгөлийн тухай цөөн баримт байдгийн нэг нь “Бөртэ үжиний эх Цотоны (шитхүл) өмсгөл хэмээх хар булган дахыг “инж” болгон авсан тухай хэд хэдэн зүйлд дурьджээ”¹⁶ Мөн 114-р зүйлд Удуйд Мэргэдийн дүрвэж дутаасан хойно тэдний нутаг дээр булган малгайтай, бугын арьсан гуталтай, булган хөөмий дээлтэй хүү хоцорсоныг”, 135-р зүйлд “Татарын Нарайд шитүэний нутаг дээр орхигдсон ... алтан дөртэй ээмэг зүүсэн, ба булгаар доторлож таж торгон элгэвч (хантааз) өмссөн хүүхэд”¹⁷ гэх мэт балчир хүүхдийн хувцасны тухай бодитой тусгасан баримт болон үлдэж, XIII зууны Монголчуудын хувцасны түүхийг судлах, тэр үеийн хүмүүсийн дүр төрхийг гаргахад чухал хэрэглэгдэхүүн болж байна.

Өмнө дурьдсан хатдын хөрөг, ханын чимэг зурагт дүрсэлсэн эмэгтэйчүүд цөм улаан өнгийн дээл өмсөж, дээлийн энгэрийг үнэт хоргойгоор нэг өргөн, хоёр нарийн эмжсэн байдаг. Хатад эхнэрүүдийн дагалт бүсгүйчүүд, охид, шивэгчид богтаг малгай өмсөөгүй байх тул эрэгтэйчүүдээс ялгагдах гол ялгаа нь тэд дээлээ бүслээгүй байдаг, Дээлийн энгэрт ямар нэг зүүлт чимэглэл зүүдэггүй байсан бололтой.

Монголын нууц товчоо “болон бусад сурвалжуудад тэмдэглэгдэн үлдсэнээр тэр үеийн эрчүүд “бүсийг эрхэмд тооцон”, хаад, сурвалжтанууд гоёл чимэглэл бүхий: цэцгэн хээтэй, алтан товруутай “Алтан бүстэй”¹⁸ байсан бол эмэгтэйчүүд бүс хэрэглэдэг байсан эсэхийг тодорхой өгүүлээгүй эр нөхөрт гарч гэргий болмогц гэрийн үйлийг эрхлэх тул тэд бүс зүүдэггүй иймээс “тэднийг эрэгтэйчүүдээс ялгаж нэрийдэх “бүсгүйчүүд” гэж нэрлэх болсон болов уу?

¹⁵ Мөн тэнд. т.53

¹⁶ Монголын нууц товчоо. УБ., 2005. т.28,33

¹⁷ Монголын нууц товчоо УБ., 2005. т.49

¹⁸ Монголын нууц товчоо. УБ., 2005. т.39

Эмэгтэй хүн гэрийн хүн тул бүс үгүй гэж билэгдэн, эхнэр хүнд бүс бүслүүлдэггүй уламжлал тогтжээ. "Монгол түрэг хүн чулуунд аль алинд нь эмэгтэй хүнийг дүрсэлсэн боловч бүстэй дүрсэлсэн нь алга. Эмэгтэй хүний оршуулганаас бүс огт гардаггүй нь бүс бол эр хүний хүндэтгэл бэлэгдэлийн зүйл байсны илэрхийлэл болдог "гэж эрдэмтэн Д.Эрдэнэбаатар бичжээ.

Хэдийгээр бүс зөвхөн гоёл чимэглэл төдий бус, нийгмийн зэрэг зиндаа, байр суурь, хүйсийн ялгааг илтгэх боловч холын аянд морь унан явах, мал ахуйгаа эрхлэн хөтлөх зэрэг гэрийн гаднах үйл эрхлэх үед эмэгтэйчүүд ч бүс бүсэлдэг байсан нь мэдээж билээ. Монголын нууц товчоонд:

...Өөхийтөл богталж, **огдойтол бүсэлж**

...Годойтол богталж, **өгдийтэл бүсэлж**

...Нятайтал богталж, **нядартал бүсэлж** Өүлэн эх эр лүгээ адил зүтгэж, өнчин хөвгүүдээ тэжээж өсгөсөн тухай өгүүлсэн нь хожмын гэрт орж эм/бүс үгүй хүн/, гадна гарч эр /бүстэй хүн/ болох гэдэг зүйрлэлтэй адил юм. Мөн Г.Рубрук: "эмэгтэйчүүд морь унан давхихдаа хөх торгон бүс бүсэлдэг" гэж тэмдэглэснээс үзвэл тэд эрэгтэйчүүдийнхээс ялгаатай даавуу, торгон энгийн бүс бүсэлдэг, "хүүхдийн", "эмэгтэйчүүдийн" гэж байжээ. Огт бүс хэрэглэдэггүй байсан мэт туйлширч ойлгож болохгүй. Бүстэй холбоотой эрхэм ёс, цээрлэх зан үйл эртнээс уламжилсан соёл тул эмэгтэй хүнд ч бас хамаатай юм.

Малгайны хувьд "Монголчуудын уламжлалт малгай нь хоёр янз байжээ. Үүний нэг нь ороолт, нөгөө нь жинхэнэ малгай гэдэг. Энэхүү ороолтоор эр эмгүй толгойгоо боож, хоёр үзүүрийг нь ардаа цацаглаж унжуулдаг ... өвлийн цагт булганы арьс хурганы арьсаар ороодог ба үнэгний арьсаар ч бас ороож байв"¹⁹ Эрэгтэйчүүд нь "намахан пүмбэгэр оройтой тойруулган малгай"²⁰ ... **эмэгтэйчүүд нь богтаг хэмээх өндөр малгай өмсөж байжээ.**

Дэлхийн олон угсаатны ард түмний дунд чухамхүү "Монголынх" хэмээн тодотгодог хувцас заслын онцгой нэгэн зүйл бол тэр үеийн Монгол эхнэр хүний өмсөж байсан богтаг хэмээх өвөрмөц сонин малгай билээ. Монгол эхнэр хүний богтаг малгайн тухай "Монголын нууц товчоо" болон Монгол нутгаар ирж байсан өрнө, дорнын элчин жуулчдын тэмдэглэлд цөөнгүй дурдагджээ.

¹⁹ Нямбуу Х. Монгол хувцасны түүх. УБ., 2002., т.56

²⁰ Нямбуу Х. Монгол хувцасны түүх. УБ., 2002., т.56

Эрдэмтэн З.Батсайхан “Монгол эхнэрийн богтаг малгай” 1995 он. /илтгэл/, У.Эрдэнэбат “Монгол эхнэрийн богтаг малгай” (УБ., 2006) нэгэн сэдэвт зохиолд, холбогдох сурвалж мэдээ, дүрслэх урлаг, археологийн судалгааны хэрэглэгдхүүн, судалгааны бүтээлүүдийг ашиглан тун сонирхолтой бүтээлийг нийтлүүлжээ.

“Монголын нууц товчоонд”:

Өүлэн эх мэргэн төрж

Өчүүхэн хөвгүүдээ тэжээж

Өхийтэл богталж, огдойтол бүсэлж

Онон мөрний өөд уруу гүйж

Олирс, мойлс түүж

Өдөр шөнө хооллон тэжээв.²¹

... эх тань хамт зовоохдоо

горойтол богталж, өгтийтэл бүсэлж

нятайтал богтолж, нядртал /тасартал/ бүсэлж

танийгаа өсгөхдөө

...эгэмнээс чинь татаж²²

...эрлүүгээ сацуу босгох /в/ хэмээх гэж өгүүлсэн хоёр зүйлд

Өүлэн эх *Богтаг малгай* өмсөж явсаныг өгүүлсэн байдаг тухай судлаач У.Эрдэнэбат маш гярхай тэмдэглэжээ.²³

Богтаг хэмээх үг нь өнөө хүртэл монгол хэлэнд байх хуримлах зан үйлийн “богтлох” гэдэг үгтэй шууд холбоотой бөгөөд, эрдэмтэн Д.Баяр, У.Эрдэнэбат нарын тэмдэглэснээр: “Уг малгайг эрт үеэс зөвхөн нөхөрт гарч хуримласан •эмэгтэй хүн өмсөж байсан ёс заншлаас улбаалан “ёс төртэй гэрлэсэн”, “Богтаг толгойдоо өмссөн -эмэгтэй” гэж нэрлэхтэй холбоотой юм. Иймд “богтаг” гэсэн үг “богтлох” гэсэн үгнээс үүдэлтэй бололтой. “...Богтаг хэмээх нь хууль ёсоор богтолж авсан эхнэр хүний өмсөх малгай аж...”²⁴

XIII-XIV зууны үед монгол нутгаар явсан өрнө, дорнын элчин жуулчдын тэмдэглэлд “тэр үеийн монгол эхнэр хүний” малгайг маш өвөрмөц сонин өөр ард

²¹ Монголын нууц товчоо.УБ., 2005, т. 23

²² Монголын нууц товчоо.УБ., 2005, т. 134

²³ Эрдэнэбат У. Монгол эхнэрийн богтаг малгай. 2005, т. 96

²⁴ Эрдэнэбат У. Монгол эхнэрийн богтог малгай, УБ., 2005, т. 96

түмэнд огт өмсөж байгаагүй болохыг онцолж “өндөр горзгор оройтой малгай” өмсөж байсныг тэмдэглэсэн байдаг.

Өмнөд Сүн Улсын элчин Чжао Хун (1221) “овгийн ахлагч нарын эхнэрүүд цөм гү гү (гүгүл)... малгайтай. Үүнийг төмөр утсаар (хулс), (сүвэлж) гурван тохой хэр өндөр болгоно. Улаан хөх хэмэрлиг хатгамал торго буюу эсвэл сувд алтаар чимэглэж, оройд нь бас нэг нарийн мод хатгаад үүний бас улаан хөх өнгөт өдөөр чимэглэнэ”²⁵ гэжээ.

Мөн “Чан чун бумба баруун газар зорчсон нь” тэмдэглэлд (1222-1225) эхнэрүүд үйс (хус модны хальс)-аар малгай хийнэ. Бараг хоёр тохой өндөр, ердэгэн харши бээр бүрхээд, баячууд бас улаан дурданаар гадарлаж, түүний оройг галуу, нугасны хэлбэртэй болгодог. Үүнийг гү гү хэмээн дуудна. Үүнд бусдын гар хүрэхийг туйлаар цээрлэнэ. Өргөө гэрт орж, гарахдаа эрхбиш дорогш бөхийх хэрэгтэй”²⁶ гэж тэмдэглэжээ.

Өмнөд Сүн Улсын элчин Пэн дая, Сүй-тин нар “Хар Татарын хэргийн товчид”: “...тэдний малгай толгой гэвэл... эмэгтэйчүүд гү гү (гүгү-малгай) зүүмэй” Сүй Тан би гү гү хийх аргыг үзэв. Зурагт (?) модоор яс болгож, гадуур нь улаан өгөдөн (?) хийгээд шар торгоор бүрхээд, малгайн оройд нь дөрөв таван тохой... давтсан төмөрийг хатгаж гадуур нь хөх эсгийгээр ороомой. Эрхэм хүмүүс бас манай улсын оюу цэцэг буюу эсвэл таван өнгийн торгоор чимэглэж түүнийг намилзуулан хийсгэмой. Дорд (ард) бол Гургуулийн өдийг хэрэглэнэ”²⁷ гэжээ. Энэ бүхнээс үзвэл монгол эмэгтэйчүүдийн малгай богтаг буюу Хятадууд гү гү гэж нэрлэх ба дээдэс, доодос үл ялгаж “эхнэр” хүмүүн өмсдөг хөрөнгө хэмжээний ялгааг илэрхийлдэг, гоёмсог толгойн хэрэгсэл байсан гэж хэлж болно.

Өрнө зүгийн элчин нарын тэмдэглэлд дээрхитэй адил зүйл тэмдэглэгдсэн бөгөөд Плано Карпини: “Эрд гарсан хүүхнүүд нь толгой дээрээ дугуй богтаг хэмээх нэгэн зүйл малгай тавина. Энэ малгайг уртаашаа нэг тохой орчим саваа буюу холтсоор зүүж хийх агаад дээшээ дөрвөлжилж, доошоо өрөгсөх бөгөөд оройд нь нарийхан алт, мөнгө буюу модон савх эсвэл өд хатгана. Энэ богтагийг мөрөө хүрсэн шилэвчтэй малгайн дээр бөхөлнө... Бухар даавуу эсвэл ал улаан бөс буюу

²⁵ Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл; Хайлар., 1985, т.142

²⁶ Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл; Хайлар., 1985, т.142

²⁷ Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл; Хайлар., 1985, т.177

Багдад торго хоргойгоор өнгөлнө. Эхнэрүүд ийм богтаггүйгээр хүний өмнө гарна гэж байхгүй бөгөөд түүгээр нь бусад бүсгүйчүүдээс ялгаж таних ажгуу. Бага залуу охид, бүсгүйчүүд нь эрэгтэйчүүдийн нэгэн адил хувцаслах тул таньж ялгахад бэрх. Монголчуудын малгай нь бусад хүн ардын өмсдөгөөс өөр болохоор сайтар дүрслэн бичихэд бидний чадвар мөхөсдмүй”²⁸ гэсэн байна.

В.Рубрук: “Эмэгтэйчүүд нь Богтаг хэмээх толгойн боолт зүүж гоёно. Энэ нь модны холтос буюу өөр ямар нэг хөнгөн эдээр хийж торгоор чимсэн тэвэр хэртэй бүдүүн, тохой илүү урт богтаг болно. Түүний хөвөө дөрвөлжин агаад үзүүрт нь шувууны өд буюу ургамлын иш цухуйлган уяж дээр нь тогосын өд хатган, нугасны өд, эрдэнийн чулуугаар чимэглэнэ. Толгойн боолт дотроо хөндий. Гарсан гээгээс араас нь өөд хумьж нэгэн зангилаа болгож түүн дотор хийгээд малгай өмсөж сагалдаргална. Тийнхүү толгойн боолттой морь унаж яваа олон хатдыг алсаас харахад дуулга өмсөж, жад гозолзуулсан цэрэг мэт харагдана”²⁹ гэж маш тодорхой тэмдэглэж үлдээжээ.

Мөн Монгол эзэнт гүрний харьяанд байсан нэг салбар улс Алтан ордны хааны хатад ч тухайлбал Озбек хааны хатад үнэт эрдэнийн чулуугаар чимэглэж хийсэн дээр нь тогосын өд хатгасан бугтак (bughtag) гэдэг титэм өмсөж байсныг Арабын жуулчин Ибн Батута³⁰ нүдээр үзэж тэмдэглэсэн байна.

Цагаадайн хааны улсад Доголонтөмөрийн ордонд богтог малгай байсан тухай (1404) Испани элчин Гуй Гонсалес Де Клавихо: “нүүрэндээ хөнгөн нимгэн цагаан алчуураар халх хийж, толгойдоо байлдах гэж байгаа юм шиг улаан бөс даавуугаар өнгөлсөн дуулга шиг малгай өмссөн. Тэр даавуу нь түүний мөр даван унжиж байв... Энэхүү дуулга маш өндөр бөгөөд тун гоёмсог сайхан шигтгэсэн том том гэрэлтсэн дугуй сувд, бадмаараг, оюу болон бусад эрдэнийн чулуун шигтгээтэй. Дал мөр рүү унжсан шилэвч нь бас алтан утсаар хатгамалсан бөгөөд дээр нь маш сайхан цэцгэн эрхийг алтаар гөрж, эрдэнийн чулуу ба том том сувдаар чимэглэжээ. Бүгдийнх нь орой дээр өд хатгасны зарим нь доош унжсан тэр нь тохой хэрийн урт байдаг”³¹ гэж бичсэн нь цөм нэгэн адил тэмдэглэн үлдээжээ.

²⁸ Плано Карпини. Монголчуудын түүх. УБ., 1988, т. 14

²⁹ Гильом Рубрук. Дорно этгээдэд зорчсон нь. УБ., 1988, т. 114

³⁰ Эрдэнэбат У. Монгол эхнэрийн Богтаг малгай. УБ., 2005, т. 13

³¹ ¹⁵ Эрдэнэбат У. Монгол эхнэрийн Богтаг малгай. УБ., 2005, т. 13

Дээр дурдсан сурвалж бичгийн мэдээг баталж болох археологийн дурсгал, уран зураг үлдэж хоцорсон нь нэн сонирхолтой юм. Судлаач У.Эрдэнэбат Монгол Улсын "Их тэнгэрийн хадны зураг, БНХАУ-ын Шинжаан Уйгур болон Ганьсу мужийн агуйн ба сүмийн зургууд, Их зуу аймгийн эзэн хорооны тахилын сүмийн зургууд (Солонгосоос олдсон зургууд) зэргийг харьцуулан судалж нэн сонирхолтой дүгнэлтүүдийг хийжээ. Мөн Юань Улсын үеийн хаан, хатадын хөрөг зураг, Рашид-Ад-Дины "Судрын чуулган" номын чимэг зураг, Ираны ордоны зураг дахь богтог малгайн торгон нэхмэл зургуудыг судлан шинжилж чулуун хөшөө, булшны хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан богтаг малгайн уг сурвалж, өмсөхтэй холбоотой ёс заншлын үлэмж сонирхолтой дүгнэлтүүдийг хийжээ.

Гоёл чимэглэл нь ард түмнүүдийн соёлын нэг чухал бүрэлдхүүн хэсэг байдаг. Монгол эмэгтэйчүүдийн гоёл чимэглэл нь зан үйлийн өвөрмөц ёс аюулаас хамгаалах ид шидийн болон гоо сайхны хэрэгцээ, билэгдэлийн шинжтэй ч хувцасны нэг чухал хэсэг болж уламжлан ирсэн түүхтэй. Гоёл чимэглэл нь материал, хэлбэр хийц, хийх арга, зориулалт үнэ цэнээрээ ялгаатай. Эмэгтэйчүүдийн гоёл чимэглэлийг толгойн, нүүрний, хүзүүний, энгэрийн, гарын гэж олон төрөлд хувааж үзэж болно. Эмэгтэй хүний гоёл чимэглэл бол урлаг юм. Ээмэг, бөгж, зүүлт, унжлага, бугуйвч, үсний чимэглэл хавчаар гээд олон арван төрөл болно. Монголын нууц товчоонд энэ тухай тодорхой тэмдэглэгдэн үлдсэнгүй бололтой.

XIII-XIV зууны монгол хатад эмэгтэйчүүд Богтаг малгайныхаа оройн өмнө хэсэгт алтан саа бүхий хээ угалз хатгамалдан чимэглэж, алтан мөнгөн суурин дээр сувд тана, шүр, номин шигэтгэн гоёдог байжээ. Хэлхсэн сувдан унжлага толгойдоо өмсөх нь дэлгэрмэл байсан бололтой. Хүзүү болон энгэртээ зүүлт зүүсэн зураг харагдахгүй. Харин Юань улсын хаадын хөрөгт хэлхсэн сувд эрх маягийн зүйлийг хүзүү, хоёр чихийг холбон энгэртэй зүүсэн нь сонирхолтой. Дээр дурьдсан эмэгтэйчүүдийн мэлгай, толгойн чимэглэл, зүүтгэл нь олон янз бөгөөд зэрэг дэв, эрх ямбыг илтгэдэг байсан ч байж болох талтай.

Юань улсын хатадын хөрөг зурагт тэдний ээмэг их тодорхой дүрслэгдсэн. Хэв маяг, хэлбэр дүрсийн хувьд маш олон янз байжээ. Төгрөг дугуй, зууван дугуй, гархин цэцгэн хэлбэртэй, шүр сувд, оюу, номин зэргийг шигтгэн, хоёр ба гурван салаа унжлагатай эсвэл том сувд, тана, номин шигтгээтэй зөв дугуй хэлбэртэй байжээ. Харин хүзүүний зүүлт, бугуйвч, бөгж дүрслэгдэн үлдсэнгүй нь

харамсалтай. Эрдэмтэн Д.Наваан гуай Сүхбаатар аймгийн Онгон сум. Таван толгой хэмээх газраас IX-XIV үед холбогдох Монголын үеийн булшийг малтахад язгууртан эмэгтэйн оршуулга олдсон байна. Энд дагалдуулсан эд зүйлсийн дотор титим маягийн алтан эдлэл, хос сүүжин ээмэг, алтан бөгж....мөнгөн завъяа, хайч зэрэг олжээ. Энгэр хавицаа мөнгөн сувснууд тависан...мөчир хэлбэртэй жижиг ээмэг...бүсэлхий орчмоос жижиг алтан чимэглэлүүд олдсон нь тун сонирхолтой...Богтаг малгайн алтан чимэг нь Шидабал гэгээн хааны хатан Зэбэйн хөрөг дэх малгайн чимэглэлтэй төстэй байжээ. Ийнхүү Монгол эмэгтэйчүүдийн гоёл чимэглэлийн олон зүйлийг нөхвөрлөн тодруулж болно

Abstract: Based on the historical source of search we tried to show you image and fashion, make-up, accessories, and traditional clothes named "Deel" of Mongolians women, who were history creator of XIII-XIV century.

Ном, зүй

1. Ата мелик Джувейни. Дэлхийг байлдан дагуулагчийн түүх. ӨМСХХ., 1986
2. Батсайхан З. Монгол эхнэрийн богтаг малгай. /Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал. /Боть. I/. УБ., 1995.
3. Баяр Д. Перс номын чимэглэл зурагт хадгалагдан үлдсэн дундад зууны үеийн монголын уран зургийн зарим мэдээ. /Studia historia. 24.9., УБ., 1990/
4. Баяр Д. Монголчуудын гэзэг үсний тухай. /Монголын нууц товчооны 750 жилийн ойд зориулсан олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал. Боть I. УБ., 1995
5. Баясах Ж. Их Монгол улсын түүхэнд холбогдох хятад хоёр баримт бичиг. УБ., 2005
6. Богд баатар биеэр дайлсан тэмдэглэл. Хайлаар., 1985
7. Ванчигдаш. Монгол нутаг дахь эртний хүн амын бие, бүтэцийн үзүүлэлт. /магистрын ажил /. МУИС., 2006
8. Далай Ч. Монголын түүх. Тэргүүн, дэд дэвтэр. УБ., 1996
9. Кловия-ийн зүүн тийш элчилсэн тэмдэглэл. ҮХХ., 1994
10. Марко Поло. Орчлонгийн элдэв сонин. УБ., 1987

11. Монголын нууц товчоо. УБ., 2005
12. Монгол улсын түүх .дэд боть. УБ.,2003
13. Моррис Россаби. Хубилай хаан, түүний амьдралын цаг үе..
14. Нацагдорж.Ш Хубилай сэцэн. УБ.,1998
15. Нямбуу Х.Монгол хувцасны түүх.УБ.,2002
16. Отахи Мацуво. Хубилай хаан. УБ., 1991
17. Рашид-ад Дин. Сборник летописей. Том II. М-Л., 1952
18. Рашид –ад –дин .Судрын чуулган. I ,II ,Ш УБ., 2000
19. Сайшаал. Чингис хааны товчоон. Дэд дэвтэр. Доод дэвтэр. Хөх хот
20. Сүхбаатар Г. Монголын түүхийн дээж бичиг. II дэвтэр. УБ., 1992
21. Сэцлэглэгсдийн чуулганы намага (монголын хаадын төрийн товчоон. Аблагачи баатар хаан түрэг хэлээр зохиов) Хөх хот., 1999
22. Урангуа.Ж, Энхцэцэг.Д Монгол хатад. УБ., 2000
23. Үлэмжийн их Чингис хаан (эрдэм шинжилгээний хурлын эмхтгэл) УБ., 2002
24. Чингис хаан хийгээд Алтан урагтан (Ренчинноров зохиов) Хөх хот. 1998
25. Д.Энхцэцэг. “Уламжлалт нийгэм дэх эмэгтэйчүүдийн нийгмийн үүрэг ба улс төрийн оролцоо” сэдэвт илтгэл. УБ, 2006 оны II сар
26. Эрдэнэбат У. Монгол эхнэрийн богтаг малгай. УБ.,2006
27. Эрдэнэбат У. Монголын нууц товчооны Алан Гоа эхийн домгийн учир. УБ.,1997
28. Эрдэнэбаатар Д. Ц.Одбаатар. Нүүдэлчдийн бүс ба түүний хувьсалт өөрчлөлт. /Археологи, антропологи,угсаатан судлал МУИС-ийн ЭШБ.40 /19 / УБ., 2003
29. Юань улсын судар. УБ., 2002